

կան նաեւ աւելի բազմաթիւ դասեր գողերու ու քսակահատներու . որոնց թիւը 200,000¹ կ'անցնի . չորս հազարի չափ ալ գողակից կայ որոնք գողցած բաները կը պահեն ու կը ծախեն և ստակը մէջերնին կը բաժնեն : 15,000¹ չափ ալ ծառայք կան որոնք տեղ ու տէր չունին : Երկուք միայն օրուան հացերնուն կարօտ մարդիկներն են , որոնցմէ դուրս հազարաւորներ ալ կան որ հազիւ ճակատներնուն քրտինքովը ապրելու չափ կը վաստակին : Եւս աս է այս ծովացեալ քաղքին վիճակը , ուր որ մէկ երջանկութե հարիւր թշուառութի կը փոխանակէ :

Ինտրա խել մը համբաւաւոր մատենագրաց հայրենիքը եղած է . որոնց մէջ գլխաւորներն են Սիւթըն , Փրանկիսկոս Պէքըն , Թուլմաս Սուր , Հաւլի , Փոփ , Հէմալըն , ու Թէմբըլ :

Ինտրա անունը երկու ստուգաբանութիւն ունի . մէյմը կեղտաց բառէն առաջ եկած կը սեպուի , այսինքն իւնտէն որ է ըսել քաղաք անտառի , կամ բրետոնաց բառով ինտ-ին որ կը նշանակէ լճի քաղաք : Թամիզի ձախ կողմը եղած քաղքին մասը Սիտլէսի կոմսութեան կը վերաբերի . իսկ աջ կողմինը Սըրրի կոմսութեանը :

Հ . Հ . Թ

ՊԱՏԾՈՒԹԻՒՆ

Իրեք ամիս ձեան տակ քնակոյթին :

ՊԱՊԸ և իր թուը կը ջանային ձանձրալի ժամանակը օգտակար աշխատութեամբ մը անցընելու . ուստի կրակարանին աղօտ լուսովը թուաբանութեան սկզբունքները կը սորվեցընէր տղուն , սուրբ գրոց մէջ պատմութեմ գէպքերը և իր ժամանակը հանդիպած թէ տեսած և թէ ուրիշներէն լսածները կը պատմէր իրեն :

¹ Արջի հատուածը տես էջ 184

Պեկտեմբերի առջի օրը այսպէս կը գրէ Սիւթըն .

“ Եւս այս օրը նշանելու ժամանակս սարսափ մը կը զգամ : Թէ որ անցեալ Պեկտեմբերի վեց օրը միայն ինծի այնչափ երկայն եկաւ , տէր Եստուած ինչ պիտի ըլլայ ուրեմն այս ամբողջ ամիսը որ այսօր կը սկսի : Թէ որ ասով մեր թըշուառութեանցը վերջ մը ըլլար , ինչ և իցէ , սիրով կը համբերէինք , բայց ով գիտէ թէ երբ կը լրմնայ . այնչափ սատիկ ձեան տակ թաղուած մնացեր ենք , որ թերևս ամբողջ ամառն ալ չհալի : Պապս կը մխիթարէ զիս ըսելով թէ մեզմէ շատ աւելի թշուառ բանտարկեալներ կան . վասն զի մենք կրակ ունինք որ անոնք չունին . մենք աղօտ լոյս մը կը տեսնենք , իսկ անոնք ան ալ չունին . մեր բանտին մէջ կրնանք ասդին անդին երթալ գալ , իսկ անոնք երբեմն ալ երկաթի կը զարնուին , և — Եւս ինծի խիստ թեթեւ մխիթարութիւն մըն էր այս բաղդատութիւնը :

Պապս նորէն սկսաւ առաջ տանիլ խօսքը . “ Երբեք իմ , ըսաւ , մինակ չենք հոս տեղս , իրաւ մեծ ցաւ է ինծի ըզքեզ ալ այս խեղճութեան մէջ տեսնելուս համար , բայց դարձեալ մեծ ալ մխիթարութի է , մանաւանդ թէ հարկաւոր ալ է , և թերևս դուն ալ գոհ ես իմ հետս ըլլալուդ : Պիանքողինան ալ կարծես թէ կերպով մը կ'աշխատի քաղցրացընել մեզի մեր դժբաղդութիւնը իր ներկայութեմ . և իրաւցընէ միայն կաթին համար չէ որ ես կը սիրեմ զինքը ” :

Հետագայ օրը , այնպիսի աշխատութեան մը ձեռք զարկի , որ զիս շատ յոգնեցուց , վասն զի ուզեցի մեր բանտին դրան դիմացը կտոր մը տեղ ձիւնը մէկ դի ընել , որպէս զի կարենանք քիչ մը արեւուն լոյսը վայելել : Եւս օրուան աշխատութիւնս աւքիս բան մը չէր երևար՝ երբոր վերջասկէս կըրցայ ծերը հիւղէն դուրս հանել և մէյմընալ երկնից գեղեցկութիւնը իրեն ցուցընել : Պեկտեմբերի ամսու տխուր լուծք մը բոլոր բնութիւնը մեռած կ'երևար . կեն

դանի մը ամենեւին չկար . միայն անպղ մը խիստ հեռուէն կը թռչէր :

Հիւղին դուռը բանալէս ետքը , փորձեցի նաև պատուհանն ալ բանալ , որ եթէ յաջողցնելու ըլլայի , մեզի համար մեծ մխիթարութիւն պիտի ըլլար : Բայց չափէն աւելի աշխատելով , և պատուս ըսած զգուշութիւնները չպահելով , իբրև աւելորդ և միանգամայն ձեռք զարկած գործքիս խափանարար , ձեան տակ թաղուելու վտանգի մէջ ինկայ , ուսկից նեղութեամբ հազիւ կրցայ աղատիլ . բայց մեծ արգելք մը ելաւ դիմացս որ բոլոր իմ աշխատութիւններս և միտքս դրածները փձացուց : Դեկտեմբերի 9^{ին} այնպիսի զարհուրելի միջոց մը ելաւ , որ կը սպառնար հիւղերնիս քանդելու . ամբողջ քսանըւորս ժամ տևեց : Բայտիտուր դէպքիս մէջ ծերուն խաղաղութիւնը ամենեւին չայլայլեցաւ . այն նեղութեան ժամերը աղօթքով անցուցինք , և այն աղօթքը կամայ կամաց զիս զօրացուց :

Հազիւ թէ միրիկը դադրեցաւ , մեր բանտին դուռը սաստիկ բռնութեամբ և շառաւիմամբ մը ցնցուեցաւ , երկուքնիս ալ մէկէն դուռը վազեցինք , և պատճառը քննեցինք որ իմ դիպած ձեան կտորներն էին , որոնք դուռը բանալու համար երկու կողմը դիզեր էի : Բայն կտորներուն ինչալովը պատուհանը գոցուեցաւ , և մենք դարձեալ սև խաւարին մէջը մնացինք :

Դեկտեմբերի 10^{ին} կը գրէր Լուիճին . “ Երեկուան օրը մեծ վախ մը ունեցանք . այսօր ալ այնչափ անհանգիստ է սիրտս , որ հազիւ թէ կրնամ այսօրուան հանդիպածները պատմել . ո՛հ , դեռ ամէն փորձանքներէն ազատ չենք : Ես այժմ կ'ըսելու հետ էի , պապս ալ քիչ մը կրակ կը վառէր . վասն զի թէպէտ ձեան տակ թաղուած էինք , բայց դժնդակ ցուրտ կը զգայինք . յանկարծակի Պիանքոլինան ականջ դնել սկսաւ , իբրև թէ արտաքոյ կարգի աղաղակ մը կը լսէր , և ուշադրութեամբ զասդիս անդին կը նայէր և բովանդակ վախի դողի մէջ էր : Երբ դարձայ պա-

պուս հարցնելու այն յանկարծակիան այլայլութեանը պատճառը , ոռնալու ձայներ սկսայ լսել . և զարհուրած սկսայ կանչել թէ Լուիճ գայլ են :

“ Լուիճ , որդեակ իմ , և փայփայէ Պիանքոլինան ” : Պապս մօտեցաւ անոր և քիչ մը աղ տուաւ . բայց այժմ կը դողար դարձեալ . ոռնալներն ալ չէին դադրեր :

“ Լուիճի , ըսաւ պապս , ինչ պիտի դար գլուխնիս թէ որ ինչուան պատուհան կրցած ըլլայիր ճամբայ բանալ : Բայն կատաղիները , զարնելով զարնելով , կը քարդէին զանի . և հիմա մենք իրենց որս պիտի ըլլայինք ” :

— “ Բայց գոնէ հիմա ազատ ենք ” :

— “ Ինծի ալ անտես կ'երևայ , անոր համար կամաց խօսինք , անշուշտ այժմուն մայելը լսեր են ” :

Երբ ձեռքս այժմ ալ կ'իմանար լուծե հարկաւորութիւնը , վասն զի ամենեւին բերանը չբացաւ : Ես անկող գրեթէ բուր օրը անցուցինք , բայց մէկ միջոց մը գայլերուն ոռնալը և ըրած աղաղակնին այն աստիճան սաստկացաւ , որ կը կարծէի թէ ալ վերջի ժամերնիս հասեր է :

“ Ձիւնը կը բրեն կ'ըսէի պապուս . ու վախուս իրեն կը պլլուէի , ո՛հ , հիմա զմեզ պատառ պատառ պիտի ընեն ” :

“ Եւ ուզեր ճշմարտութիւնը ծածկել քեզմէ , Լուիճի , մեծ վտանգի մէջ ենք , բայց որոշ բան չեմ կրնար ըսել : Ձիւնը որովհետեւ պինդ է կրնան գայլերը լեռան վրայ քալել , բայց գազաթը շատ չեն կենար : Երբեքս կենդանայ դիակ մը մինչև հոս քաշկռտեր բերեր են , և փարատելու ժամանակ մէկ մէկու հետ կը կռուին : Եւ թէպէտ զգան ալ թէ մենք հոս ենք , բայց չեմ կարծեր թէ այնչափ կարողութիւն ունենան որ կարենան տանիքը փլցնել . աստուածային նախախնամութիւնը թող տուաւ որ պատուհանը և դուռը նորէն ձեան տակ թաղուին ու ցրտէն սնդանան . մեծ բաղդ ունեցանք՝ որ գայլերը քուկին դուռը և պատուհանը բացած ժամանակդ վրանիս չհասան : ”

— “ Երբեմն , ըսի ես դարձեալ , մեր

բանտարգելութիւնը աւելի պիտի դառնանայ : Չմեռը հազիւ թէ սկսած է , ցուրտը թերեւս օր քան զօր աւելի սաստկանայ : Լ՛Տ , պապս , մենք պիտի չեւերենք ասկէ , :

Գայլերը մինչեւ իրիկուն գլխնուս վերայ կեցան , վերջապէս ոռնալները դադրեցան : Գիշերը զարհուրելի երազներ տեսայ , անանկ որ երկրորդ առաւօտը աւելի տկարացած ելայ , իբրեւ թէ ամբողջ գիշերը արթուն կեցած ըլլայի :

Դեկտեմբերի 15^ն էր , երբոր մենք մէկ մէկու հետ կը խօսէինք թէ ինչ կ'ընեն մեր ազգականները և բարեկամները , արդեօք կը մտածեն մեր վրայ : Լ՛Տ , այս կը մտածեն , ըսի . մանաւանդ թէ որ խեղճ հայրս անոնց հետ մէկտեղ է . բայց թէ մեզի օգնելու եկած ժամանակը կորսուած ըլլայ . ուրիշները թերեւս մոռցած ըլլան զմեզ և մեռած կարծեն : — Լ՛Տ , որդեակ իմ , Լստուած ըլլայ մեր յոյսը . գիտնալով որ միայն ինքը կրնայ փրկել զմեզ և այս տառապանաց տեղէն ազատել , :

21^ն դիպուածով մէկ հարկաւոր բան մը գտանք . յիշեց պապս , որ քանի մը տարի առաջ , հիւղին մէկ անկիւնը տասը տասուերկու շիշ գինի թաղած էր , մէկէն հողը մէկդի ըրի և քիչ մը խորը գտայ զանոնք անապական մնացած : Խեղճ ծերուն մեծ օգնութիւն եղաւ , որովհետեւ այնպիսի խեղճ կեանքով մը յայտնի կը տեսնուէր օր օրուան վրայ տկարանալը :

Բայց ի վերայ այս ամենայնի ժամանակը խիստ դանդաղ կ'անցներ : Պապս և ես ձանձրութեան յաղթելու համար , երբեմն բարոյական , շատ անգամ կրօնական բաներու վրայ կը խօսէինք , և աշխատութիւն մ'ալ կ'ընէինք՝ ձեռքերնէս եկածին չափ ջանալով որ լաւագոյն ընենք մեր վիճակը : Սորվեցանք նաև մշտնջենաւոր խաւարի մէջ աշխատիլ , որուն մէջը թաղուած էինք , թէպէտ իմ սիրտս , շատ անգամ հիւղէն դուրս հեռունները կը պտրտէր : Սակայն պապուս մէկ թեթեւ հիւանդութիւնը իմ այս անհանդարտութիւն ալ աւելի սաստ

կացուց . առաջինէն աւելի սկսայ վրան հոգ խնամք ընել . մանաւանդ որ վրաս վախ մ'ալ գալով որ չըլլայ թէ մեր ազատելէն առաջ զիս թողու երկինք երթալու , մեծապէս այլայլեցայ : Լստի այս տխրալից մտածութենէն , և դարձեալ ոչ ինչ ընդհատ քան զայս , հօրս մահուան մտածութէն շփոթած , քրիստոնէական մխիթարութեամբ զիս կը մխիթարէի որ չյուսահատիմ : Բայց տարւոյն վերջերը դարձեալ պապս վրայ եկաւ , ես ալ քիչ մը քաջալերուեցայ :

Յունուարի 1^ն այս հետեւեալ կտաւ կը գրեց .

« Երնայ ըլլալ որ իմ վերջին կամքս մերձաւորացս չյայտնած՝ բաժնուիմ իրենցմէ : Իմ ընչիցս վրայ մանաւոր կարգաւորութիւն մը չունիմ ընելիք . բայց որովհետեւ անկարելի է որ մտքէս ելլեն իմ Լուիճի Լոիւաց թողանս վերաս ցրցուցած խնամքը և սէրը , անոր համար կ'աղաչեմ իմ ժառանգներուս՝ որ ըստ ժամանակին իմ կողմանէս իմ ժամահար ժամացոյցս , և իմ հրացանս և աստուածաշունչս որ իմ հօրմէս ինծի ընկած է՝ իրեն տան : Ես իմ յիշելիքներս իրեն հաճոյ ըլլալուն վրայ չեմ տարակուսիր :

Ազնիւտէս հիւղին մէջ . Յունվ. 1

ԼՈՒԻՅԻ ԼՈՒԻՍԱՅ .

« Պապուս այս կերպ կտակը , զիս դարձեալ տխրեցուց և նորոգեց իմ վախս , որ հազիւ հանդարտած էր : Եւ յիշուի քանի մը օր վերջը , դարձեալ պապուս առողջութիւնը այլայլեցաւ , քան զառաջինը աւելի ծանր կերպով մը . և ուղեց առաջուցուրնէ իմացընել ինծի գլխուս գալիք փորձանքը . ուստի անկողնին քով կանչելով ըսաւ :

« Յիշե՛ղ հայրդ , և վստահ եղի՛ր թէ նորէն զինքը պիտի տեսնես . ես հիմա բեռն միայն կրնամ ըլլալ քեզի , բայց պէտք է անոյն կամաց հնազանդիս : Շուտով այս հիւղը մի թողուր . ու երբոր ես մեռնելու ըլլամ , հոգւոյս համար ազօթք ըրէ : Ես հիւղին հեռու

անկիւններէն մէկը բաւական խորու-
թեամբ փոս մը փորէ , և վախճանելէս
երկու օր վերջը հոն ամփոփէ զիս : Վառն
սրտոտ ես , նայէ որ այն յիմար և աւե-
լորդապաշտ վախը , որ մեռելոց վրայ
կ'ունենան տկարամիտները , մտքէդ հա-
նես . մտածէ որ լստուած երկինքէն
վրադ կը հսկէ , թէ որ ասոր վրայ ապա-
հով ես , ինչ բանէ կը վախնաս :

Սաստիկ նեղութենէս խռոված տակ
նուվրայ եղայ . քանի որ կը մտածէի ,
որ պապս պիտի կորսնցընեմ , և թէ որ-
չափ ատեն ալ արդեօք միս մինակ այն
մութ բանտին մէջ պիտի մնամ՝ չէի
կրնար հանդարտիլ : Բայց բարի ծերուն
օրերը համբուած էին , իրեն երկար ըն-
թացիցը վախճանը հասած էր . . .
ես միայն մնացի . . .

Նշեցելոյն վրայ իմ սգալից պարտ-
քերս կատարելէն ետքը , և ամենայն
կերպով յարմարեցնելով զիս ինծի
տուած խրատուցը , վճատութեան և
բաման մէջ ինկայ . անյաղթելի տրտմու-
թիւն մը կը զգայի ներսս , որ զիս տակն
ուվրայ կ'ընէր , և չէի կրնար երեւա-
կայական վախերուն յաղթել՝ որ կամաց
կամաց առանց ուղեւորս առջևս կու
գային : Սկիզբները անանկ եղայ որ ին-
չուան զօրութիւն և սիրտ չմնաց վրաս
զիս մէյմը առ աղբիւրն ամենայն միսի-
թարութեանց դարձնելու : Բայց վեր
ջապէս գթացաւ լստուած իմ վիճակիս
վրայ . ես ինծի եկայ , աղօթք ըրի , և
զօրանալ զգացի :

Վանի մը օրուրնէ 'ի վեր իմացեր
էի որ օդը աւելի կակղացեր է , և կրակի
շատ հարկաւորութիւն չէի իմանար :
Լստօր ցորեկուրնէ երկու ժամ վերջը ,
խուլ մռնչիւն մը լսեցի , նման՝ հեռու և
խոր որոտման շառաչմանը . քանի որ
մօտեցաւ սարսափելի դարձաւ , սաստիկ
փոթորկով հանդերձ : Սխալէս սկսայ
պոռալ , շատ կահ կարասիքը գետին
գլորեցան . և սարսափելի փոշի մը հիւ-
ղին խոհակերոցը բռնեց , կը տեսնէի
հիւղին սաստիկ ցնցմունքը : Բայց 'ի
վերայ այսր իմ հարկաւոր բաներս լաւ
վիճակի մէջ էին : Լն ատեն մէյմը այ-

ցելութեան եղայ իմ միայնարանիս ա-
մէն կողմը . երբ ախուր մտայ , հոն
այս դէպքին վախնալու հետքերը տե-
սայ : Վետինը բեկորներով ծածկուած
էր , պատը տեղ տուած , և քիչ մ'ալ վար
ծուած , բայց դեռ ոտքի վրայ էր , տա-
նիքին լերան կողմի մէկ կտորը ջար-
դուեր էր : Վաշակեցի որ ձեան մեծ
հիւս մը , երկայն բարակ գլորելով ե-
կած հիւղին կռնակը կը թնած պիտի
ըլլայ :

(ԳԻՏԻ ՀԵՐՈՒՆԵՅՈՒՆ)

ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ՍԿԶԲՈՒՆՔ ԲՆԱՆՈՒԾՈՒԹԵԱՆ

Գաւ ժՁ . Բնադաճական անուանակոչութեան
վրայ :

Գաւալ յարմարէ :

Դ . Լսոնց մէջ առջիններն կը սե-
պուին երկու նոյնաթթու և տարարմատ
աղերէ ձևացած մարմինները , որոնք
Կրիւալ աղ՝ կ'ըսուին . զոր օրինակ յը-
ծմբուտ պաղլեղին և յածմբուտ պոտա-
սին միաւորելով կ'ըլլայ՝ Կրիւալ ծծմբուտ
պաղլեղի և պոտասի՝ ըստուած աղը . ո-
րուն անուանակոչութիւնն ալ ինչպէս
որ կ'երևայ շատ պարզ է : — Լսոնց մէջ
կը սեպուին անոնք՝ որ այլ և այլ արմատ
ներու մի և նոյն թթուին հետ միաւո-
րեղէն կը բաղկանան ու երբեք ալ կ'ը-
սուին . զոր օրինակ երբեք ծծմբուտ
պաղլեղի , պոտասի և աւալի :

Ե . Բաւական մարմնոց մէջ կը սեպուին
անոնք՝ որ երկու տարասեռ երկակնե-
րէ կը բաղկանան . ինչպէս երբ մե-
տաղի հետ միաւորած մետաղատիպ
մարմին մը , նոյն մետաղին թթուածնե-
լոյն հետ նորէն միանայ . զոր օրինակ
Նարրոյ ծծմբաւորը՝ Նարրոյ թթուի .

1 Գղ . Sel double.

2 Գղ . Sulfate double d'alumine et de potasse.

3 Գղ . Sulfate triple d'alumine, de potasse et
d'ammoniaque.